

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ՊՐՈՖ.-ԴՈԿՏ. Ա. Գ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ,
«ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄՏԱՎՈՐ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

(Ա. ղ. մ. ք. ա.—ԺԴ ղ. մ. ք.)

Հայպետհրատ, Երևան, 1959 թ., 724 էջ:

1959 թվականի փետրվարին, Երևանի Հայպետհրատը լույս ընծայեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ, Երևանի Խ. Աբովյանի անվան Մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս պրոֆ.-դոկտ. Առաքել Գ. Առաքելյանի արժեքավոր մեկ աշխատությունը՝ «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմությունը»-ը:

Պրոֆ.-դոկտ. Ա. Առաքելյանը մեր հայտնի գիտնականներից մեկն է, որպես ներհուն բանասեր և պատմաբան, քաջահմուտ գրաբարագետ, հայ մշակույթի արդյունաշատ աշխատավոր և հասարակական գործիչ:

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանը ծնվել է 1887 թվականի հունվարի 1-ին (հին տոմարով), Լեռնային Ղարաբաղի Ննածախ գյուղում, չքավոր գյուղացու ընտանիքում: Հայ դպրության և մշակույթի սերը ստացել է Գևորգյան ճեմարանում 1899—1907 ուսանողական տարիներին, և այնուհետև անհաճանք սիրով նվիրվել է մանկավարժական, գրական-հասարակական աշխատանքների՝ որպես ուսուցիչ, թեմական տեսուչ, դպրոցի դիրեկտոր, գիտական աշխատող, դասախոս: Ավելի քան 50 տարի նա ծավալել է մանկավարժական գործունեություն, որի համար և Հայաստանի կառավարությունը արժանացրել է նրան գիտության վաստակավոր գործչի բարձր կոչմանը:

Հարգելի պրոֆեսորի գրչին են պատկանում մի շարք արժեքավոր ուսումնասիրություններ, ինչպիսիք են՝ «Գրաբարի ինֆեուրայն ուսուցման ձեռնարկ» (1937 թ.), «Հունա-հունական գրականության պատմություն» (1939 թ.), «Գրաբարի դասագիրք», Ա մաս (1944 թ.), Բ մաս (1945 թ.), «Նյութեր հեղինակական գրականության մասին» (1945 թ.), «Կերպարներ, դասախոսություններ հին Հայաստանում» (1945 թ.), «Անաեխա Եփրակացի» (1954 թ.), «Հռոմեական գրականության պատմություն» (1956 թ.): Ունի նաև գերմաներենից և ռուսերենից թարգմանություններ պատմա-փիլիսոփայական նյութերի շուրջ:

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանի գրախոսվող արժեքավոր նոր աշխատությունը «Հայ ժողովրդի հազար հինգ հարյուր տարվա (Ա ղ. մ. ք. ա.—ԺԴ ղ. մ. ք.) հոգևոր մշակույթի պատմության շարադրման մի փորձ է»,—ինչպես գրում է համեստությամբ հեղինակը իր Վերկու խոսքը-ում:

Գրախոսվող աշխատությունը կարևոր է առաջին հերթին նրանով, որ այնտեղ քննված հարցերը մեծ նշանակություն ունեն հայ հին և միջնադարյան ժողովրդական բանահյուսության, գիցարանության, փիլիսոփայության, ճարտարապետության, արվեստի, կրոնական պատկերացումների, լեզվի, մշակույթի և մի շարք այլ կարևոր հարցերի լուսարանման տեսակե-

տից: Այս կապակցությամբ պրոֆ. Առաքելյանի այս լուրջ ուսումնասիրությունը հայ մշակույթի մի համայնագիտարան է: Բազմահմուտ հեղինակը իր աշխատության մեջ առանձին կարևորությամբ շեշտել է և հիմնավորել ուղադրության արժանի այն դրույթը, ըստ որի հայ ժողովրդի մշակույթը ծագել ու զարգացել է ինքնուրույն, ինքնատիպ կերպով, որպես հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի արգասիք: Հարգելի հեղինակը կատարելի կերպով մեքծում է այն գիտնականների տեսակետները, որոնք հայ ժողովրդի դիցարանությունը, արվեստը և համանման գաղափարախոսական վերնաշերտը համարում են փոխառություն օտար ժողովուրդներից:

Գրախոսվող աշխատությունը բաժանվում է երկու մեծ մասերի.

1. Հայ ժողովրդի պատմության պերիոդացման մասին (ստրկատիրական դարաշրջան), պատմական ակնարկ, որն ունի երեք ստորաբաժանում.

ա) Սոցիալական կյանքի պայմանները ստրկատիրական Հայաստանում:

բ) Հայաստանը Ա—Գ դարում (Արշակունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում և հայ-

վրաց ժողովուրդների համատեղ պայքարը Հոռմի և Սասանյանների դեմ)։

գ) Ստրկատիրական Հայաստանի մշակույթը — գիր, թատրոն, անգիր բանահյուսություն, ճարտարապետություն, փիլիսոփայություն, դիցարանություն, առասպելներ, հուշկապարիկներ, քաջեր, անտառ, բարդի, կրակ, ջուր, ժամանակ, «Գիրք պիտոյից» և հունական վեպի հետքերը հայ հին բանահյուսության մեջ, արգոնավորդների արշավները և Արա Դեղնցիկի առասպելը։

2. Ֆեոդալիզմի դաժալը, որն ունի հետևյալ ստորաբաժանումները.

ա) Սոցիալական կյանքի պայմանները ֆեոդալական Հայաստանում Ա—ԺԳ դարերում, Հայաստանը Դ—Ե դարում, հայ ժողովրդի պայքարը պարսկական բռնապետության դեմ, մարզպանության շրջան, ապա բյուզանդական գերիշխանության դեմ, համաժողովրդական ապստամբությունները բյուզանդական և արաբական բռնակալության դեմ, անդրկովկասյան ժողովուրդների համատեղ պայքարը արաբական տիրակալների դեմ, Բագրատունիների հաստատումը և անկումը, հայ և վրաց ժողովուրդների պայքարը Բյուզանդիայի և Սելջուկների դեմ, Կիլիկյան հայկական թագավորության հաստատումը և պայքար մամլուքների, սելջուկների և խաչակիրների դեմ, Զաքարյանների իշխանությունը, մոնղոլների տիրապետությունը Անդրկովկասում և ժամանակի դասակարգերը (նախարարություն, հոգևորականություն, ազատներ, շինականներ, քաղաքային բնակչություն, արհեստավորներ)։

բ) Ֆեոդալական Հայաստանի մշակույթը, գրերի գյուտը, հայ գիրը և գրքի ձևավորումը, Ս. Մեսրոպ Մաշտոց և առաջին թարգմանիչները, Աստվածաշնչի թարգմանության հարցը, գրքաբարդ որպես լեզու, միջնադարի քնարերգությունը, տաղաչափության արվեստը, հայկական էպոսը, կրթությունը և դաստիարակությունը Հայաստանում, իրավունքը, պատմությունը, ճշգրիտ գիտությունները, սոցիալական շարժումները հին Հայաստանում, փիլիսոփայությունը և արվեստը։

Գրախոսվող աշխատության «Հայ ժողովրդի պատմության պերիոդացման մասին» ենթախորագրերը կրող էջերում (5—16), հեղինակը առաջ է քաշել ուշադրության արժանի մի հանգամանք, որը, ըստ հեղինակի, վրիպել է հայ պատմաբանների ուշադրությունից։ Հայ ժողովրդի պատմության պերիոդացման խնդրով զբաղվել են մեր հին և նոր անվանի պատմաբաններ և գիտնականներ, ինչպիսիք են հնրից Չամչյանը, Բայանյանը, պրոֆ. Գ. Խալաթյանը, Գարագաշը, բազմալիստական պատմաբան Լեոն, ակադեմիկոս Մանանդյանը, Խ. Սամվելյանը, Նորհրից՝ պրոֆ. Բ. Առաքելյանը, պրոֆ. Գ. Ս. Նրեմյանը, պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանը, պրոֆ. Ս. Հակոբյանը և պրոֆ. Ա. Առաքելյանը՝ իր ներկա աշխատության մեջ, Ինչպես հայտնի է, հույն նշանավոր պատմաբան Քսենոֆոնը (430—358 թ. թ. մ. թ. ա) իր «Անաբասիս» («Նահանջ բիրոց») գրքում նկարագրում է հայ ժողովրդի կենցաղը, նիստ ու կացը, բայց ոչ մի խոսք չի ասում Հայաստանում

Ա. Գ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՄՏԱԿՈՐ ՄԵԱԿՈՒՅԹԻ
ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

տիրող հասարակական կառուցվածքի մասին։ Պրոֆ. Ա. Առաքելյանը այս հանգամանքից անում է հետևյալ հետաքրքիր եզրակացությունը, որ Հայաստանում էլ, ինչպես և Հունաստանում՝ Քսենոֆոնի հայրենիքում, ստրկատիրություն էր, իսկ այդ հասարակարգը Քսենոֆոնի համար նորություն չէր ներկայացնում, այլ սովորական, իրեն ծանոթ մի երևույթ էր, որի վրա ավելորդ է համարել հույն պատմաբանը կանգ առնել և նույնիսկ որևէ բան ասել։ Արդարև, եթե Հայաստանում ստրկատիրություն չլիներ, այլ լիներ մի այլ հասարակարգ, Քսենոֆոնի աչքից չէր վրիպի այն, և նա անպայման կնկարագրեր այդ նորը, որը գոյություն չունեի Հունաստանում։ Այս հանգամանքը պրոֆ. Ա. Առաքելյանի գրախոսվող աշխատության մեջ նոր դրույթ է, որ խոսում է հօգուտ Հայաստանում գոյություն ունեցող ստրկատիրական հասարակարգի։ Ահա թե ինչու հեղինակն էլ իր աշխատության առաջին մեծ մասը վերնագրել է «ստրկատիրական դարաշրջան»։

«Հայ ժողովրդի պատմության առաջին դասակարգային հասարակության ժամանակաշրջանը մենք համարում ենք մեր թվականությունից առաջ 6-րդ դարից մինչև 3-րդ դարը (մ. թ.)։ Այդ դարաշրջանը մենք անվանում ենք ստրկատիրություն։ Երկրորդ ժամանակաշրջանը, որի նկատմամբ տարակարծություն չկա պատմաբանների մեջ, կոչվում է ֆեոդալական։ Դա սկսվում է մեր թվականության 4-րդ դարից և տևում է մինչև 14-րդ դարը։

Այս երկու մեծ ժամանակաշրջանների նյութական բազայի վրա խորսովել է հայ ժողովրդի կոլտնտեսական, որի ուսումնասիրությանը նվիրված է սույն աշխատությունը» (էջ 16)։

Ստրկատիրական Հայաստանի մտավոր զարգացման մասին մեր տեղեկությունները շատ սուղ են։ Հայ ժողովրդի պատմության մասին՝ մեր թվարկությունից առաջ 2 դարից մինչև 9 դար մ. թ. առավելագույն խոստում են հույն և հռոմեական պատմական աղբյուրները։ Հայ մատենագիրներ Մովսես Խորենացին և Փավստոս Բյուզանդը մասամբ «պահպանել են մի շարք առասպելներ և բանահյուսական փշրանքներ, որոնց միջոցով գաղափար ենք կազմում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հայ մտավոր մշակույթի մասին։ Բացի դրանից, հայտնաբերվել են նյութական կոլտնտեսության կրթությունը՝ արձանագրություններ, դրամներ, տնային իրեր, գործիքներ, շենքերի ավերակներ և այլն, որոնք հնարավորություն են ընձեռում միայն կուսակցական անելու ստրկատիրական Հայաստանի մտավոր զարգացման մակարդակի մասին» (էջ 34)։

Դ դարում (մ. թ. ա.) Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո Հայաստանը թևակոխում է այսպես կոչված հելլենիստական մշակույթի շրջանը։ Տեղական արևելյան մշակույթի բազայի վրա զարգանում է նոր հելլենիստական մշակույթը, որը տևում է մինչև 30 թվականը (մ. թ.)։

Հայաստանը որպես տեղիտորիալ ամբողջություն կազմավորվում է հելլենիզմի շրջանում Բ—Ա դարերում (մ. թ. ա.), հասնում է հելլենիստական մշակույթի բարձր մակարդակին, հատկապես Տիգրան Բ-ի և նրա հաջորդների օրով։ Հելլենիստական այդ մշակույթը Հայաստանում զարգանում է «ինքնուրույն ուղիով»,— ինչպես նշում է Հեղինակը (էջ 44)։ Հայաստանում առաջին դարում թատրոնը մտել էր հայ ժողովրդի կենցաղի մեջ։ «Հայաստանը ուներ իր սեփական թատրոնական շենքերը Տիգրանակերտում և Արտաշատում», որտեղ բեմադրվել են և՛ հույն և՛ հայ դրամատուրգների ստեղծագործությունները։

Ապա գրքի հաջորդ էջերում (48—114) հեղինակը խոսում է ստրկատիրական Հայաստանի մշակույթի մասին. «Ստրկատիրական Հայաստանի գրական ստեղծագործություններից ոչինչ չի հասել մեզ և միայն օտար պատմիչների վկայություններով ենք դատում դրանց մասին. ապա ժողովրդական ստեղծագործության անգիր բանահյուսության ուղղությամբ մեզ հասել են սակավաթիվ նմուշներ»՝ դիցաբանական, պատմական ընկալի, որոնք պահպանվել են մեր հին մատենագրության մեջ «Բողոքանքները» ընդհանուր խորագրի տակ։

Տվյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում կառուցվել են պալատներ, թատրոններ, տաճարներ, պարիսպներ, «որոնց փլատակները վկայում են բարձր ճարտարապետական արվեստի առկայությունը Հայաստանում։ Այդ արվեստը ինքնատիպ հայկական է, որն իր մեջ ընկալել է հունական տարրերը։ Գեղանկարչական հանդիսանում է հայկական հնագույն ճարտարապետական կառուցումը» (էջ 50—51), հավանաբար 70 թվականին (մ. թ. ա.) կառուցված։

Հեղինակը հայ հին հավատին՝ հեթանոսական կրոնի կամ հայկական դիցաբանության նվիրել է 40 էջ։ Հայ պանթեոնի բոլոր աստվածները՝ Արամազդ, Անահիտ, Աստղիկ, Վահագն, Նանե, Տիր, Միհր, Ամանոր և ուրիշները օժտված են դրական հատկություններով և զուտ հայկական ազգային նկարագրի ունեն։ Այդ հեթանոս հին աստվածներին ստեղծել է ինքը, հեթանոս հայ ժողովուրդը։ Արքունիքում իշխել են օտար, փոխառնված կուռքերը, իսկ ժողովրդի մեջ չի տարածվել երբեք նրանց պաշտամունքը։ «Հայկական Արամազդը, Անահիտը» բովանդակությամբ ավելի բարձր բարոյական կշիռ ունեն քան պարսկական, հունական կամ ասորական համանուն աստվածները, որով վերանում է փոխառության խնդիրը։ «Հայկական Անահիտը ոչ մի առնչություն չունի այլ ժողովուրդների պատմական դիցանկերին հետ»։ Անահիտ դիցանունը կերպարի մեջ, օրինակ, հայ ժողովուրդը մարմնավորել է ընտանիքի սրբության, սիրո, գեղեցկության, պարկեշտության մասին իր բարոյական նորմաները։ Անահիտը «է մայր ամենայն զգաստութեանց», այսինքն առաքինության խորհրդանշանը և «սխալ ազգիս մեղքը և կեցուցիչ...», որով կեսայ և զենդանություն կրել երկիրս Հայոց»։

Հարգելի հեղինակը քննության առնելով նաև հայկական դիցաբանության ծագման խնդիրը և քննադատելով հայ և օտար մի շարք գիտնականների առաջ քաշած «փոխառության տեսակետները», եզրակացնում է, «որ հայ ժողովուրդը ոչ փոխել է իր աստվածների անունները և ոչ էլ աստվածներ է փոխ առել...»։ Հեղինակը շատ առողջ միտք է զարգացնում այն մասին, որ «հայ ժողովուրդը հունական աստվածների անունով չի կոչել իր զավակներին՝ Ապոլոն, Հերքուլես, Արտեմիս, այլ Անահիտ, Աստղիկ, Վահագն, Միհրան և այլ անունները մինչև այսօր պահպանվել են հայ ժողովրդի մեջ, որպես սիրված անուններ»։

Հեղինակը ճիշտ է մեկնաբանում նաև այն, որ ժողովուրդների մեջ դիցաբանական նմանությունը երբեք էլ պետք չէ բացատրել «ազդեցության կամ փոխառության հանգամանքով»։

Գրքի երկրորդ մասում խոսվում է ֆեոդալական Հայաստանում սոցիալական կյանքի պայմանների և հայ մշակույթի մասին Ա—ԺԱ դարերում։

Հարգելի հեղինակը ապա հանգամանորեն և սպառնալի կերպով խոսում է հայ գրքի ստեղծման, ձևավորման, պատմության մասին, քննության է առնում հայոց լեզվի ծագման, զարգացման, պատմության և տեսության հարցերը, քննադատաբար օգտագործելով այս առթիվ կուտակված լեզվաբանական հարուստ նյութը։ Հեղինակը ջերմ և սրտագին տողեր է նվիրել Մեսրոպ Մաշտոցին. «Մեսրոպ Մաշտոցը հայ գրի ու գրականության, հայ մտավոր մշակույթի պատմության մեջ կատարել է բացառիկ և անզուգական դեր։ Նա եղանակի դեմք է և հանդիսանում է հայ դպրոցի ու հայ գրական մշակույթի հանճարեղ հիմնադիրը» (էջ 228)։

Գրքի հաջորդ էջերում քննության է առնված Աստվածաշնչի առաջին թարգմանության հարցը. «հունարենի» թե ասորերենից է առաջին թարգմանությունը»։

Հարգելի հեղինակը պաշտպանում է այն տեսակետը, որ առաջին թարգմանությունը կատարվել է հայերենից և ոչ թե ասորերենից» (էջ 240), ինչպես վկայում է Կորյունը:

Հարգելի հեղինակը մշակութային և մատենագրական որոշ երևույթների մասին անում է նոր, հետաքրքիր, յուրահատուկ, մերթ վիճելի դիտողություններ և զնահատումներ:

Գրախոսվող աշխատության 250—309 էջերում խոսվում է գրաբար լեզվի ծագման, զարգացման օրինաչափությունների և պատմության մասին, պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանց լույսի տակ: Լեզվաբանական տեսակետից կուտ, արժեքավոր և հիմնավորված ուսումնասիրություն է այս գլուխը՝ նվիրված գրաբարին: Հեղինակը առանձին ուղադրությամբ ի մի է խմբում և խոսում նաև հայ բերականների մասին, ինչպիսիք են Մովսես Քերթազը, Անանիա Մեկինյը (երկուսն էլ Թ դ.), Ստեփանոս Սյունեցին (Ը դ.), Համամ Ապերը (Թ դ.), Գրիգոր Մազիսարոսը (ԺԱ դ.), Արիստակես գրիկը (ԺԲ դ.), Գևորգ Սկևռացին (ԺԳ դ.), Վարդան վարդապետը (ԺԳ դ.) Հովհաննես Երզնկացին (ԺԴ—ԺԵ դ.), Նսայի Նչեցին (ԺԴ դ.), Գրիգոր Տաթևացին (ԺԴ—ԺԵ դ.):

Գրքի 311—359 էջերը նվիրված են հայ միջնադարյան տաղաչափական արվեստին և մեր մեծանուն քնարերգուներին, ինչպիսիք են Դավթակ Քերթազը (է դ.), Գրիգոր Նարեկացին (Ժ դ.), Գրիգոր Մազիսարոսը (ԺԱ դ.), Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավապը (ԺԲ դ.), Ներսես Շնորհալին (ԺԲ դ.), Յրիկը (ԺԳ դ.), Հովհաննես Պյուզը, Կոստանդին Երզնկացին (ԺԴ դ.):

361—390 էջերում խոսվում է հայկական էպոսի (Սասունցի Դավիթ) և առակների (Մխիթար Գոշ, Վարդան Այգեկցի) մասին: Ուշագրավ է այստեղ նաև այն, որ հեղինակն առաջինը զուգահեռ է անցկացնում վերածնության դարաշրջանի պոետների և հայ երգիչների միջև՝ Նարեկացի—Պետրարկա, Յրիկ—Դանտե, և հայ գեղարվեստական խոսքի փայլուն ներկայացուցիչներին բարձրացնում հումանիզմի հանդաբնդ շեփոքների հավասար աստիճանի:

420—440 էջերը գրված են հայ իրավունքի մասին: Դրախոսվող աշխատության մեջ հեղինակը իրավամբ մեծ տեղ է հատկացրել հայ պատմագրության և նրա մեծանուն ներկայացուցիչներին, ինչպիսիք են Կորյունը, Ազաթանդեղոսը, Բյուզանդը, Ջենոթ Գյակը, Խորենացին, Նղիշեն, մինչև ԺԴ դար՝ Թովմա Մեծփեցին (էջ 442—482): Անանիա Շիրակացին, Անանիա Նարեկացին, Գրիգոր Մազիսարոսը, Հովհաննես Սարկավազ վարդապետը և Հովհաննես Երզնկացին ներկայացուցիչներն են անցյալի «ճշգրիտ գիտությունը»: Մխիթար Հերացին ներկայացուցիչն է հայ հին բժշկության:

Ֆեոդալական Հայաստանի մշակույթի պատմության մեջ պատվավոր տեղ են գրավում նաև մեր փիլիսոփաները, Դավիթ Անհաղթը, Նղիկ Կողբացին, Դավիթ Հարթացին, Պետրոս Սյունեցին, Գրիգոր Մազիսարոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Հովհաննես Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ (էջ 561—661):

661—701 էջերում խոսվում է հայ արվեստի՝ ճարտարապետության, քանդակագործության, նկարչության, մանրանկարչության, երաժշտության և թատրոնի մասին: Պրոֆ. Առաքելյանի աշխատությունը, հեղինակի բազմակողմանի զարգացման, մանկավարժական երկարամյա գործունեության, գիտական տնտեսական և քրտնաշան ստեղծագործական աշխատանքի արդյունքն է: Պրոֆ. Առաքելյանը հարմարագույն անձնավորությունն էր գլուխ բերելու համար նման կարևոր մի աշխատություն:

Հայ մշակույթի առանձին բնագավառներին նվիրված ունենք բազմաթիվ գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ: Սակայն հայ մշակույթի ծագման, զարգացման, դադափարական բովանդակության և զնահատման հարցերը սպառիչ կերպով չէին ուսումնասիրված և հավաքված մի հատորում: Գրախոսվող աշխատությունը լրացնում է այդ պակասը:

Հայ ժողովուրդը, որպես աշխարհի հնագույն քաղաքակիրթ ժողովուրդներից մեկը, թողել է հարուստ, ինքնատիպ, ինքնուրույն մշակույթ, որի ակունքները բարձրանում են մինչև հին դարերը: Այդ մշակույթը, իր բազմահարուստ և երփներանգ մոտիվներով, պայծառ վկայությունն է հայ ժողովրդի ստեղծագործական տաղանդի:

Պրոֆ. Առաքելյանի աշխատությունը խղճամիտ ուսումնասիրություն է, որը պատկերում է ընթերցողի առաջ հայ ժողովրդի դարավոր մշակույթի հարուստ պատմությունը: Պրոֆ. Առաքելյանը սրտի մեծ դուրդուրանքով, բերկրանքով և հայրենասերի խանդավառությամբ է խոսում հայ մշակույթի մասին: Առողջ են և կենսունակ՝ հեղինակի խորհրդածությունները, գիտական պրպտումները, զգացմունքների ակունքը: Նա շատ լավ գիտի հայոց պատմությունը և կարողանում է ճիշտ ու արժեքավոր ընդհանրացումներ անել: Հեղինակի հայրենասեր գրչի տակ նորից կանք են առել մեր անցյալի հերոսական պատմությունը, մեր Գողթան երգերը, ավանդությունները, հայրենի աշխարհի նիստ ու կացը, հավատալիքները, երգն ու պարը, աղոթքն ու աշխատանքը, միտքն ու հոգին:

Գրախոսվող աշխատության կարևոր արժանիքներից մեկը նրա կենդանի, բարախուն շունչն է, հայրենասիրությունը: Գիրքը գիտական լուրջ ուսումնասիրություն է, գրված է քնարական վառ զեղումներով և դրան համապատասխան խորհրդածություններով: Կարդացվում է հարաճուն հետաքրքրությամբ: Հեղինակի լեզուն ճոխ է, պատկերավոր է: Էջեր կան գրված նարարական վառ զգացմունքներով, որոնք գրքին տալիս են կենդանություն, գրավիչություն:

Գրախոսվող աշխատությունը կշահեր, եթե վերջում ունենար հատուկ անունների ցանկ և հայ մշակույթի բերքի զգրաֆիա:

Պրոֆ. Ա. Առաքելյանի աշխատությունը գիտական լուրջ ավանդ է հայ մշակույթի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում և արժեքավոր ավանդ հայագիտության մեջ:

Ա. Հ.